

УДК 378 (470+571)–055.2: 930.85: 94 (4) «18/19»

ББК 74.03 (4 Рос) 5

Д 72

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького (протокол № 5
від 25 лютого 2011 року)*

Науковий редактор:

*В. В. Калініченко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії
України Харківського національного університету, імені
В.Н. Каразіна, заслужений працівник освіти України*

Рецензенти:

- М. І. Бушин, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії
України Черкаського державного технологічного університету,
заслужений працівник освіти України*
- О. Д. Каплін, доктор історичних наук, професор кафедри історіографії,
джерелознавства та археології Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна*
- В. М. Мордвінцев, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Росії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Драч О. О.

Д 72 Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [Текст]: монографія / О. О. Драч; науковий редактор проф. В. В. Калініченко; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси: “Вертикаль”, ПП Кандич С.Г., 2011. – 532 с. ISBN 978-966-2256-46-8

Монографія є першим комплексним історичним дослідженням, що розкриває процес зародження та становлення вищої жіночої освіти на теренах Російської імперії в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. У праці висвітлено ставлення суспільства до інноваційних прагнень жінок до вищої школи, розглядається політика державної влади у сфері вищої жіночої освіти. Значну увагу приділено з'ясуванню чисельності та соціально-демографічних характеристик курсисток вищої школи, обставин їхнього повсякденного життя.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться проблемами історії жіночої освіти.

УДК 378 (470+571)–055.2: 930.85: 94 (4) «18/19»

ББК 74.03 (4 Рос) 5

Відгуки та замовлення на книжку прохання надсилати:
e-mail: drach_oksana@ukr.net, або по телефону (0472) 32-01-13

ISBN 978-966-2256-46-8

© О. О. Драч, 2011

© С. А. Кандич, дизайн, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. Суспільство в осягненні вищої жіночої освіти	25
1.1. Суспільні трансформації другої половини XIX – початку XX ст. як фактор емансипації жінок	25
1.2. «Батьки і діти – своя своїх не пізнали»	48
1.3. Дискусія щодо вищої освіти для «слабкої статі»	79
1.4. Форми громадської підтримки вищих жіночих курсів	104
Розділ 2. Політика державної влади у сфері вищої жіночої освіти	141
2.1. Офіційний дискурс щодо наукових запитів жінок	141
2.2. Діяльність урядових комісій у 1870–1880-х роках із питань жіночої освіти	183
2.3. Влада і вища жіноча школа на початку XX ст.	207
2.4. Позиція влади з приводу допуску жінок в університети	230
2.5. Правове становище випускниць	253
Розділ 3. Створення вищих жіночих курсів та засади їхньої діяльності	272
3.1. Формування мережі вищих жіночих курсів	272
3.2. Організаційно-правові засади діяльності вищих жіночих курсів	299
3.3. Навчальний процес: плинність та результативність	321
3.4. Соціальна підтримка слухачок	344
Розділ 4. Курсистка – жінка модерного часу	381
4.1. Європейська університетська практика жінок	381
4.2. Динаміка контингенту вищих жіночих курсів	397
4.3. Соціальний портрет слухачок	424
4.4. Повсякдення курсисток: очікування та реалії	446
4.5. Культурницький потенціал і самореалізація випускниць	484
Висновки	501
Таблиці	510
1. Чисельність вільних слухачок в університетах Російської імперії протягом 1906–1910 рр.	510
2. Чисельність слухачок на вищих жіночих курсах у Російській імперії в 1872–1886 рр.	511

3. Динаміка слухачького контингенту на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах у 1878–1916 рр.	512
4. Чисельність слухачок на вищих жіночих курсах у Російській імперії на початку ХХ ст.	514
5. Соціальне походження слухачок Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів у 1878–1886 рр., %	516
6. Соціальне походження слухачок Київських вищих жіночих курсів у 1876–1886 рр., %	517
7. Соціальне походження слухачок Казанських вищих жіночих курсів у 1876–1879 рр., %	517
8. Соціальне походження слухачок Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів (кінець ХІХ – початок ХХ ст.), %	518
9. Соціальне походження слухачок Московських вищих жіночих курсів у 1901–1914 рр., %	519
10. Соціальне походження слухачок Казанських вищих жіночих курсів у 1909–1916 рр., %	520
11. Соціальне походження слухачок Київських вищих жіночих курсів у 1908–1916 рр., %	521
12. Соціальне походження першокурсниць Харківських вищих жіночих курсів у 1910–1916 рр., %	522
13. Соціальне походження слухачок Одеських вищих жіночих курсів у 1910–1916 рр., %	522
14. Соціальне походження слухачок Сибірських вищих жіночих курсів у 1910–1917 рр., %	523
15. Соціальне походження слухачок Тифліських вищих жіночих курсів у 1910–1915 рр., %	524
16. Соціальне походження слухачок Юр'євських вищих жіночих курсів у 1908–1913 рр., %	524
17. Конфесійний склад слухачок Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів у 1881–1916 рр., %	525
18. Конфесійний склад слухачок Московських вищих жіночих курсів у 1901–1914 рр., %	527
19. Конфесійний склад слухачок Казанських вищих жіночих курсів у 1908–1916 рр., %	528
20. Конфесійний склад слухачок Тифліських вищих жіночих курсів у 1910–1915 рр., %	529
21. Конфесійний склад слухачок Сибірських вищих жіночих курсів у 1910–1917 рр., %	529
22. Конфесійний склад слухачок Одеських вищих жіночих курсів у 1910–1916 рр., %	530
23. Конфесійний склад слухачок Варшавських вищих жіночих курсів у 1909–1915 рр., %	530
24. Розподіл слухачок Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів за віком у 1895–1916 рр., %	531

ВСТУП

*Жінка за своїм становищем у суспільстві має відповідати
головній та законній вимозі соціуму: мати самоповагу.
Ми зобов'язані запропонувати їй курс вищої загальної освіти
(С. М. Соловйов)*

Задум цієї книги виник як результат дослідницького інтересу до історії високоосвіченої жінки в чоловічому соціумі. Тенденції до суттєвого зростання ролі жінки в сучасному світі взагалі й в Українській державі зокрема спонукають до переосмислення історії її становлення як повноправного члена спільноти. Важливим у цьому аспекті видається вивчення процесу трансформації освіти та виховання традиційно «слабкої статі» в модерному соціумі, підсумком чого стала доступність вищої школи жіноцтву. Оскільки минуле постійно змінює свою форму в дискурсі теперішнього, то наше завдання — репрезентувати правдиву історію становлення системи вищої жіночої освіти в Російській імперії в другій половині ХІХ — початку ХХ ст. — є нагальним для очищення історичної пам'яті від необ'єктивності минулих епох, тенденційних стереотипів та нашарувань.

Досліджуваний період став не лише часом появи представниць «слабкої статі» в університетських аудиторіях Європи, зокрема Східної, а й початком становлення та активної розбудови вищої жіночої школи в Російській імперії. У цю добу різні групи інтелектуалів осмислювали досвід, мету та завдання освіти жінок, у тому числі і вищої, що пов'язано з постановкою «жіночого питання» в Російській імперії як гострої соціальної проблеми.

Дореволюційна історіографічна традиція не тільки накопичила значний фактологічний матеріал, а й запропонувала низку підходів до оцінки історії вищої жіночої освіти в державі. Типовим для всіх ліберальних авторів стало твердження про зигзагоподібний характер

урядової політики в цій сфері. Окремі з них були більш категоричними у своїх оцінках дій влади у сфері вищої жіночої школи, яку «терпіли як неминуче зло»¹ або «прагнули затримати її розвиток як прямими, так і опосередкованими засобами»². Консервативність уряду та суспільства пов'язувалася зі звинуваченнями слухачок в «аморальності та антидержавницьких намірах»³. Закріпилася негативна оцінка діяльності міністра народної освіти Д.А. Толстого як «реакціонера та мракобіса». Подібне упереджене та однобоке трактування освітньої політики самодержавного режиму другої половини XIX — початку XX ст. зафіксувалося в ліберальній історіографії і вплинуло на весь подальший процес вивчення складного шляху становлення вищої жіночої освіти, у тому числі й на формування поглядів, представлених у сучасній науковій літературі.

Відповідно, необхідність історіографічного узагальнення творчого доробку з тематики вищої жіночої школи, який дістався нам у спадок, на наш погляд, є досить актуальною. Не можна вважати, що вчені зовсім оминули цю проблематику. Незважаючи на відсутність комплексних досліджень з історії жіночої освіти, радянські історики започаткували переосмислення теми. Загальним підходом, характерним для їх робіт, було таврування «реакційної політики царського уряду»⁴. У всіх наукових працях традиційно констатували «урядову неприязнь до жіночих курсів»⁵. Звично повторюваною була й думка про те, що «вища жіноча освіта зароджувалася та розвивалася за постійної прихованої чи явної протидії влади»⁶.

Такі міркування базувалися на концептуальних засадах марксистсько-ленінської методології, де догматичним стало положення про «страх царизму перед просвітництвом, яке вважалося синонімом свободи». З огляду на це прагнення до ґрунтовних знань позначали винятково терміном «боротьба жінок за вищу освіту», яку розглядали

¹ Всероссийский съезд по образованию женщин, организованный Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. — С.Пб., 1914. — Т. 1. — С. 1.

² Теплов В. Пятидесятилетие высшего женского образования в России // Вестник воспитания. — 1910. — № 9. — С. 127.

³ Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России 1856—1880. — С.Пб., 1901. — С. 525.

⁴ Малинко И.Г. Создание высших курсов на Украине // Вопросы истории СССР. — X., 1983. — Вып. 28. — С. 130.

⁵ Ефремова Н.П. Первые шаги русских женщин к высшему образованию // Вопросы истории. — 1983. — № 5. — С. 82.

⁶ Павлюченко Э.А. Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер. — М., 1988. — С. 200.

як невід'ємний складник визвольного руху в Росії. Радянські історики переконували, що «царський уряд тільки під тиском революційного руху йшов на задоволення вимог жіноцтва»⁷. Науковці демонстрували відданість ленінській характеристиці Міністерства народної освіти як «відомства поліцейського розшуку, знуцання над молоддю, наруги над народним прагненням до знання»⁸. Маємо констатувати, що теза про безоглядну консервативність головного освітнього відомства держави, яка стала канонічною для праць з історії освіти радянського періоду, у наш час ще не переглянута багатьма авторами.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки є підстави відзначити наявність постійного інтересу до історії вищої жіночої освіти. Помітні спроби об'єктивно відобразити становлення та розвиток вищих жіночих закладів в Україні, застосувати нові методологічні підходи. На сьогодні маємо розділи з історії вищої жіночої освіти в узагальнюючих монографіях, чималу кількість наукових статей та оглядів⁹. Наукова розробка торкнулася переважно історії конкретних освітніх установ чи певних регіонів¹⁰. Утім, після ознайомлення з ними в дослідника може виникнути стан розгубленості. Непоодиноким явищем у статтях сучасних авторів є фактичні помилки. Приміром, А. Добролюбський констатує відкриття «перших вищих жіночих курсів в Одесі в 1879 р.», що не відповідає дійсності¹¹. І. Мельничук вважає, що «жіночі курси в Новоросійському університеті взагалі відкрити не дозволили»¹². Досить несподіваним і хибним є твердження авторів статті «Жіночий рух в

⁷ Тишкин Г.А. Женский вопрос в России в 50–60-е годы XIX века. – Л., 1984. – С. 217.

⁸ Иванов А.Е. Управленне высшей школой России в конце XIX – начале XX вв. // Историкографические и исторические проблемы русской культуры: Сб. ст. / Отв. ред. Л.Н. Пулкарёв. – М., 1983. – С. 176.

⁹ Павлова В.В. Вища жіноча освіта на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку XX століття // Збірник наукових праць. Серія: Історичні науки. Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – 1999. – Вип. 2; Коломієць Т. Становлення вищої жіночої освіти в Харкові на початку XX століття // Краєзнавство. – 2003. – № 1–4; Петрова З.П. Создание Харьковским медицинским обществом женского медицинского института // Международный медицинский журнал. – 2006. – Т. 12. – № 2; Петрова З.П. Женский медицинский институт Харьковского медицинского общества (1910–1920 г.) // Международный медицинский журнал. – 2006. – Т. 12. – № 4.

¹⁰ Вірченко В.В., Коцур А.П. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.). – К. – Чернівці, 2007; Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007.

¹¹ Добролюбский А. К истории высшего женского образования в Одессе в XIX – начале XX вв. // Південний захід. Одеська: Історико-краєзнавчий науковий альманах. – О., 2009. – Вип. 7. – С. 20.

¹² Мельничук І.П. Історичний досвід вирішення жіночого питання в українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XV. – С. 83.

Україні» в «Енциклопедії історії України» про те, що в 1860 р. жінки отримали дозвіл на вищу освіту¹³. Окремі молоді дослідники зазначають, що «Московські вищі жіночі курси Гер'є стали першими педагогічними курсами не лише в Москві, а й Росії»¹⁴. Така ситуація, на нашу думку, зумовлюється поверховим, компліяційним підходом до вивчення теми, понятійно-категоріальною невизначеністю деяких авторів та відсутністю системних досліджень із проблеми.

Характерним для сучасної освітньої літератури є побутування образів радянської історіографічної традиції. Наприклад, поширеною є теза про «бажання уряду відкриттям вищих жіночих курсів нейтралізувати революційні сили в країні та ізолювати молодь від «згубних» ідей»¹⁵. Звичним стало також міркування про «консервативність, відсталість російського уряду та його неспроможність рухатися вперед»¹⁶. По суті, повторюються типові для радянських істориків висновки щодо неконструктивності дій Міністерства народної освіти, що «всіляко гальмувало надання дозволу на відкриття вищих жіночих курсів»¹⁷. Відтепер «протидія органів державної влади» в окремих авторів доповнюється і «консервативністю тогочасного суспільства»¹⁸.

Подібні дослідницькі підходи та висновки демонструють сучасні російські автори. Так, томські науковці О.С. Ляхович та О.С. Ревушкін присвятили окремий параграф монографії становленню вищої жіночої освіти в Російській імперії. Проте їх висновки базуються на радянській традиції, певним чином модернізованій за рахунок доповнення її гендерною методологією. Загальну заборонну політику уряду, який «всіляко перешкоджав зміцненню в країні цінності самореалізації жіночої індивідуальності», доповнили

¹³ Богачевська-Хомяк М., Веселова О. Жіночий рух в Україні // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 3. – С. 160.

¹⁴ Нижник В.В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5. – С. 174.

¹⁵ Павлова В.В. Вища жіноча освіта на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку XX століття // Збірник наукових праць. Серія: Історичні науки. Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – 1999. – Вип. 2. – С. 75.

¹⁶ Нижник В.В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5. – С. 175.

¹⁷ Добролюбовский А. К истории высшего женского образования в Одессе в XIX – начале XX вв. // Паденний захід. Одесика: Історико-краснавчий науковий альманах. – О., 2009. – Вип. 7. – С. 20.

¹⁸ Мельничук І.П. Історичний досвід вирішення жіночого питання в українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XV. – С. 83.

зацікавленням «тогочасного чиновництва не допустити конкуренції з боку освічених жінок»¹⁹. Слід указати на емоційну забарвленість праці, де непоступливість державної влади контрастує з подвижництвом прогресивної науково-педагогічної громадськості, завдяки чому відбулося становлення унікальних жіночих університетів. Такі вагання між двома крайнощами характерні для більшості наукових праць на теренах пострадянського простору при вивченні проблем освіти XIX – початку XX ст. На теперішній час російські дослідники також не мають спеціального наукового дослідження, присвяченого історії вищої жіночої школи.

Отже, аналізуючи тематичний доробок сучасної історичної науки, потрібно визнати відсутність до сьогодні комплексних узагальнюючих праць з історії вищої жіночої освіти, оглядово-фрагментарний характер багатьох розвідок, що зумовлює необхідність уточнень, доповнень та перегляд концептуальних підходів. Зазначені обставини спонукають автора до наукової розробки теми, забезпечення обґрунтованості та новизни наукових положень, сформульованих висновків і рекомендацій цього дослідження.

Історія вищої жіночої освіти в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. відобразилася в значному обсязі різних за видовими ознаками писемних історичних джерелах, що знаходяться в архівних і бібліотечних установах України та Росії. Численність, різноплановість та суттєва розрізненість матеріалів, що становлять джерельну базу дослідження вищої жіночої освіти в Російській імперії окресленого періоду, потребували від автора їх систематизації за такими групами: 1) нормативно-правові акти; 2) документація органів влади та вищих жіночих курсів; 3) діловодство громадських об'єднань із підтримки вищої жіночої освіти; 4) періодична преса; 5) матеріали з їздів представників жіночого руху; 6) спеціальна література з питань жіночої освіти; 7) джерела особистого походження (щоденники, листування, мемуари-автобіографії, спогади).

Під час дослідження було опрацьовано матеріали відповідної тематики загального та спеціалізованих фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, зокрема Інституту рукопису (далі – ІР НБУВ), Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка, Центральної наукової бібліотеки Харківського

¹⁹ Лихович Е.С., Ревушкин А.С. Университеты в истории и культуре дореволюционной России. – Томск, 1998. – С. 304.

національного університету ім. В.Н. Каразіна, Державної публічної історичної бібліотеки Росії, Російської національної бібліотеки, зокрема відділу рукописів (далі – ВР РНБ), Російської державної бібліотеки, фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (далі – ЦДІАК України), Державного архіву міста Києва (далі – Держархів м. Києва), Державного архіву Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), Центрального державного історичного архіву міста Санкт-Петербурга (далі – ЦДІА СПб.), Центрального історичного архіву міста Москви (далі – ЦІАМ).

Нормативно-правові акти у сфері вищої жіночої школи, до яких належать положення про вищі жіночі курси²⁰, дали змогу з'ясувати санкціоновані державою організаційні засади діяльності вищих жіночих навчальних закладів та характер їх функціонування. Законодавство Російської імперії визначило вищі жіночі курси як тип приватних вищих навчальних закладів. Для вивчення урядової політики з питання вищої жіночої освіти першочергове значення мають хронологічні збірники «Сборник постановлений по Министерству народного просвещения», де зібрано затверджені імператорами законодавчі акти загального характеру та ті, що стосуються окремих навчальних закладів (затверджені положення, укази, «височайше затверджені» думки Комітету міністрів), та «Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения», де містяться циркуляри та розпорядження, що не потребували підпису імператора й вирішувалися на рівні міністра.

До другої групи джерел належать документи, що найбільш повно висвітлюють державну політику у сфері вищої жіночої освіти і безпосередню діяльність вищих жіночих курсів. Широкий спектр питань вищої жіночої освіти відображають матеріали діловодства головного освітнього відомства держави – Міністерства народної освіти, яке здійснювало контроль за діяльністю вищих жіночих курсів. Значний інтерес становить листування міністра народної освіти з керівниками інших відомств, що зберігається у РДІА в Санкт-

²⁰ Временное положение о Санкт-Петербургских высших женских курсах // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 11. – С.Пб., 1895; Временное положение о Московских высших женских курсах. – М., 1900; Высочайшее повеление об учреждении в г. Одессе женских педагогических курсов, временное положение об этих курсах и учебный план. – О., 1903.

Петербурзі у фондї Департаменту народної освіти (Ф. 733). Серед високопосадовців, причетних до формування державної політики у сфері вищої освіти, та адресатів керівника освітнього відомства, слід відзначити головного начальника III відділення власної його імператорської величності (далі – в.й.і.в) канцелярії, міністра внутрішніх справ та керівника IV відділення в.й.і.в. канцелярії закладів відомства імператриці Марії. Саме аналіз міжвідомчого листування допоміг з'ясувати загальні засади урядової політики щодо вищої жіночої школи в Російській імперії. Важливе значення має вивчення діяльності спеціальних урядових комісій із питань вищої жіночої освіти. Зокрема, у РДІА у фондї Власної його імператорської величності канцелярії по закладах імператриці Марії (Ф. 759) наявні матеріали роботи комісії щодо організації вищих жіночих навчальних закладів 1873–1876 рр. Журнали засідань урядової комісії середини 80-х років XIX ст. за головування М.С. Волконського були опубліковані²¹.

Різноманітну і важливу інформацію щодо діяльності вищих жіночих курсів містять листи та звіти попечителів навчальних округів, що зберігаються у РДІА (Ф. 733). Відповідні матеріали сконцентровані також у регіональних архівах. Зокрема, у ЦДІАК України наявний фонд Управління попечителя Київського навчального округу (Ф. 707), у ЦІАМ – фонд Канцелярії попечителя Московського навчального округу (Ф. 459), у ЦДІА СПб. – фонд Канцелярії попечителя Петроградського навчального округу (Ф. 139). Попечителі отримували необхідну інформацію від завідувачів вищих жіночих курсів. Звіти попечителів навчальних округів були матеріалами для складання щорічних міністерських звітів, які подавалися імператору разом зі «всепідданішими доповідями». Цією групою джерел послуговувалися при з'ясуванні обставин функціонування курсів, певних проблем у навчально-виховному процесі, динаміки та соціально-демографічних характеристик слухацького контингенту освітніх закладів. Документи дають можливість простежити й особисте ставлення попечителів до вищих жіночих курсів.

Визначивши за мету відтворення узагальнюючої картини урядової політики у сфері вищої жіночої школи, вивчали матеріали діловодства інших причетних до справи відомств. Прояснити заходи органів державної влади допомогли матеріали фондів Канцелярії міністра

²¹ Журналы высочайше учрежденной комиссии по вопросу об изыскании главнейших оснований для лучшей постановки женского образования в Империи. – С.Пб., [1888]. – 352 с.

внутрішніх справ (РДІА. Ф. 1282), Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ (РДІА. Ф. 1284), Департаменту виконавчої поліції Міністерства внутрішніх справ (РДІА. Ф. 1286). Допомагають розкрити ставлення високопосадовців до вищої жіночої освіти матеріали особових фондів тогочасних урядовців. Зокрема, у нагоді стали документи з фондів міністрів народної освіти – І.Д. Делянова (РДІА. Ф. 1604), В.Г. Глазова (РДІА. Ф. 922), міністра державних маєтностей М.М. Островського (РДІА. Ф. 1683). У ВР РНБ в особовому фонді Ф.П. Корнілова (Ф. 379) виявлено проекти «височайших повелінь», доповідних та записку керівника ІІІ відділення в.й.і.в. канцелярії.

Важливе значення для аналізу діяльності вищих жіночих курсів має діловодство цих навчальних закладів, збережене в архівах. Автор вивчила та залучила до дослідження матеріали фонду Московських вищих жіночих курсів (ЦІАМ. Ф. 363), фонду Київських вищих жіночих курсів (Держархів м. Києва. Ф. 244), фонду Петроградських вищих жіночих курсів (ЦДІА СПб. Ф. 113), фонду Вищих жіночих природничо-наукових курсів М.А. Лохвицької-Скалон (ЦДІА СПб. Ф. 47), фонду Вищих історико-літературних та юридичних жіночих курсів Раєва (ЦДІА СПб. Ф. 52), фонду Юридичних вищих жіночих курсів Е.П. Песковської (ЦДІА СПб. Ф. 385). Опрацьовані архівні матеріали містять широкий спектр важливої інформації, що висвітлює роботу цих навчальних закладів. Тут репрезентовані протоколи засідань педагогічних рад, опікунських комітетів, листування адміністрації, особові справи курсисток, статистичні відомості щодо слухачок, справи про пожертвування коштів та заповідання майна навчальним закладам.

Окрім архівних матеріалів для дослідження теми вагоме значення має значна кількість опублікованої інформації, що виходила безпосередньо від вищих жіночих навчальних закладів і розкриває їх діяльність. Філософія намірів засновників репрезентована у промовах на церемоніях урочистого відкриття закладів, актах випуску курсисток²². Досить важливими для дослідження стали «Отчеты», які

²² Положение о Высших женских курсах в Москве и речи, произнесенные при открытии курсов 1 ноября 1872 г. профессорами Московского университета. – М., 1872; Открытие публичных высших женских курсов в Казани. – Казань, 1876; Гогоцкий С. О высшем образовании в применении к женщине. – К., 1878; Ключевский В.О. Речь при закрытии высших женских курсов // Ключевский В.О. Неопубликованные произведения / Отв. ред. М.В. Печкина. – М., 1983; Акт С.-Петербургских высших женских курсов 12 ноября 1895 года. – СПб., 1895.

друкували навчальні заклади. Найбільш систематичними та цінними за широтою поданої інформації є звіти Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів, що видавалися як окремими брошурами, так і публікувалися на шпальтах педагогічних часописів та склалися з кількох розділів²³. Їх видання знаменувало значний крок уперед у розвитку курсової статистики та вдосконалення форми звітності. Досвід оприлюднення звітної інформації запозичили більшість громадських та окремі приватні вищі жіночі курси. Друковані звіти про роботу Московських та Київських вищих жіночих курсів першого періоду діяльності мають несистематичний характер²⁴.

На початок ХХ ст. сформовано та вдосконалено різні види форм звітності вищих жіночих навчальних закладів²⁵. В «Отчетах» зазвичай подавали відомості щодо контингенту курсисток, зокрема їх соціально-демографічні характеристики та чисельність випускниць, професорсько-викладацького складу, стану навчально-допоміжних кабінетів і бібліотеки. Варто підкреслити, що статистичні відомості щодо слухацького контингенту жіночих навчальних закладів ґрунтувалися на різних часових циклах: одні подавали за календарний рік, інші — за академічний. Це доводить відсутність чітко встановленої форми подання звітності і певним чином ускладнювало обробку даних. Інформація звітів дає можливість реконструкції статистичного портрета курсисток за найважливішими параметрами: соціальним, конфесійним (що дозволяє певною мірою визначити і національний склад), віковим, освітнім тощо. Окремі вищі жіночі курси практикували публікацію списків слухачок та випускниць

²³ Отчет о деятельности высших женских курсов за 1885-1886 год // Женское образование. - 1886. - № 8. - С. 580-584; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1895-1896 год. - С.Пб., 1897. - 40 с.; Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1892-1893 учебный год // Журнал министерства народного просвещения. - 1894. - №2. - С. 93-109; Отчет совета профессоров Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1911-1912 уч. год. - С.Пб., 1913. - 265 с.

²⁴ Первый годичный отчет Высших женских курсов в Москве. - М., 1873. - 3 с.; Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878-1882 гг.) - К., 1884. - 35 с.

²⁵ Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1906/7 и 1907/8 учебные годы. - Казань, 1909. - 36 с.; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов за 1910/11 академический год. - Томск, 1912. - 23 с.; Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1909-1910 академический год. - Варшава, 1911. - 53 с.; Отчет о деятельности Юрьевских частных университетских курсов за 1909/10 учебный год. - Юрьев, 1910. - 35 с.; Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1912 год. - Х., 1914. - 52 с.; Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1911 год. - О., 1912. - 48 с.; Благовидов Ф.В. Отчет о состоянии Тифлиских высших женских курсов за первый (1909-1910) учебный год. - Тифлис, 1910. - 32 с.

навчальних закладів, що значно полегшує доступ до такої інформації²⁶.

У зв'язку з упровадженням предметної системи на вищих жіночих курсах та зрівнянням навчальних планів з університетськими освітні заклади видавали спеціальні брошури з роз'ясненнями для курсисток²⁷. Крім цього, на початку ХХ ст. вищі жіночі курси практикували видання наукових праць слухачок²⁸. Виявити діючі на вищих жіночих курсах організації та гуртки, що забезпечували реалізацію різних наукових, творчих, естетичних інтересів курсисток, дають змогу статуту та звіти таких спілок²⁹.

До третьої групи джерел належить діловодство громадських організацій, створених для підтримки вищих жіночих курсів. Першою з таких організацій стало «Товариство для надання коштів Санкт-Петербурзьким вищим жіночим курсам», яке щорічні звіти про діяльність оприлюднювало на шпальтах періодичних видань або окремими брошурами³⁰. Поступово подібні благодійні організації започаткувалися при більшості навчальних закладів. Опубліковані звіти про їх діяльність автор виявила у фондах РНБ³¹. Вони становлять важливий комплекс джерел, що допомагають з'ясувати питання про фінансову та господарську діяльність вищих жіночих навчальних закладів. Звітна статистична інформація таких благодійних спілок репрезентує роль громадськості у функціонуванні

²⁶ Список окончивших курс наук на Санкт-Петербургских высших женских курсах 1882-1889 гг. 1893-1911 гг. - С.Пб., 1911, Список слушательниц и вольнослушательниц Казанских высших женских курсов на 1908-1909 учебный год. - Казань, 1908.

²⁷ Высшие женские курсы в г. Киеве. Учебные планы физико-математического отделения. - К., 1912; Сборник правил, извлеченных из временного положения высших женских курсов в Киеве 1911 г. - К., 1914.

²⁸ Труды слушательниц Одесских высших женских курсов / Под ред. проф. И.А. Линниченко. - О., 1910. - Т. 1. - Вып. 1.

²⁹ Отчет о деятельности Общества этнографии, истории и языкознания при Тифлиских высших женских курсах за 1913 год. - Тифлис, 1914; Устав клуба бывших слушательниц Московских высших женских курсов. - М., 1912.

³⁰ Устав общества для доставления средств Высшим женским курсам. - С.Пб., 1878; Отчет Общества для доставления средств высшим женским курсам за 1878-79 год. - С.Пб., 1880; Отчет Общества для доставления средств высшим женским курсам за 1888-1889 г. - С.Пб., 1890; Отчет комитета Общества для доставления средств Санкт-Петербурзьким высшим женским курсам за 1906-1907 г. - С.Пб., 1908.

³¹ Отчет о деятельности Общества доставления средств Высших женским курсам в Москве. 1900-1902 г. - М., 1902; Отчет Общества для доставления средств высшим женским курсам в г. Казани за 1908 год. - Казань, 1909; Отчет о деятельности и состоянии кассы Общества для доставления средств Сибирским высшим женским курсам в городе Томске (1912-1915 г.). - Томск, 1915; Отчет о деятельности Общества для доставления средств Сибирским высшим женским курсам в г. Томске за 1910 год. - Томск, 1911; Отчет о деятельности попечительного комитета о нуждах Харьковских высших женских курсов за 1910 г. - Х., 1911.

вищих жіночих курсів, дає можливість виокремити більш численні організації та їх дієвість.

Цінну інформацію містять і звіти благодійних об'єднань, скерованих на підтримку слухачок вищих жіночих курсів³². На початку ХХ ст. організації для допомоги курсисткам діяли при всіх громадських та окремих приватних вищих навчальних закладах. У цьому ряду варто виокремити благодійну спілку, скеровану на допомогу студентам та слухачкам з України, які навчалися в Санкт-Петербурзі³³.

Наступна група джерел репрезентована періодичною пресою другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Досліджувані періодичні видання за тематичним спрямуванням та походженням можна поділити на декілька груп: педагогічні, громадсько-політичні та просвітницькі, а також видання жіночого руху.

Кількість часописів педагогічного спрямування в пореформений період суттєво збільшилася. Важливе місце посідає спеціальний відомчий часопис «Журнал Министерства народного просвещения», що видавався раз на місяць. У офіційній частині журналу публікувалися «височайші повеління» та розпорядження по міністерству, витяги зі щорічних міністерських звітів та огляди діяльності окремих навчальних закладів. У неофіційній частині часопису друкувалися статті з наукових та педагогічних питань, критичні рецензії та бібліографічні огляди всіх нових праць. Зокрема, на шпальтах видання відобразилися урочистості з нагоди 25-річчя Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів³⁴. Важливе значення мають і ґрунтовні матеріали щодо стану жіночої освіти в країнах Західної Європи та частково Північної Америки. Це дозволяє проводити відповідні порівняння розвитку вищої жіночої освіти в Російській імперії із загальноєвропейським культурним процесом.

Також серед журналів педагогічного напрямку, які обговорювали тему жіночої освіти, варто відзначити «Вестник воспитания»,

³² Отчет общества вспомоществования слушательницам высшим женским курсам в Санкт-Петербурге за 1900 г. — С.Пб., 1900; Отчет о деятельности Общества вспомоществования нуждающимся слушательницам Одесских Высших женских курсов за 1909–10 академический год. — О., 1911; Отчет о деятельности общества вспомоществования слушательницам Высших женских курсов в г. Кисеве с 21 ноября 1906 г. по 1 января 1910 г. — К., 1910; Устав кассы взаимопомощи слушательниц высших женских курсов. — М., 1904.

³³ Отчет Общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга. — С.Пб., 1901.

³⁴ Раев Н.П. Двадцатипятилетие Санкт-Петербургских высших женских курсов // Журнал министерства народного просвещения. — 1905. — № 7.

«Детский сад», «Журнал для родителей и наставников», «Образование», «Русская школа», «Семья и школа». Спеціальним виданням, яке мало за мету всебічний розгляд проблем освіти «слабкої статі», був часопис «Женское образование». Саме в ньому публікували статті, присвячені нагальним питанням жіночої освіти, інформацію про результати роботи вищих жіночих курсів, листи дописувачів щодо реалій навчально-виховного процесу у вищій та середній школі.

Деякі аспекти досліджуваної проблематики висвітлено в періодичних виданнях громадсько-політичного та просвітницького спрямування. Різноманітні матеріали щодо жіночої освіти, у тому числі і вищої, виявлені автором у часописах «Вестник Европы», «Дело», «Исторический вестник», «Мир Божий», «Наблюдатель», «Отечественные записки», «Русская мысль», «Рассвет», «Русская старина», «Русский вестник», «Русское богатство», «Современник», «Современный мир». На шпальтах цих видань протягом аналізованого періоду тривала гостра публіцистична полеміка щодо розвитку освіти «слабкої статі» та доцільності вищої жіночої школи в країні. Багато уваги приділяли окресленій проблемі газети «Неделя», «Нива», «Новь», «Право». Із зазначеної періодики варто виокремити «Неделю», оскільки її редактором-видавцем певний час була Є.І. Кораді, одна з ініціаторів вищої жіночої освіти в державі. На сторінках газети постійно повідомлялися новини щодо питання «жіночого університету», дій влади та громадськості стосовно його вирішення.

Окремий напрям періодики формують друковані органи жіночого руху, що важливе значення надавали висвітленню освітніх проблем «слабкої статі». Серед них відзначимо часопис «Женский вестник» (1904–1917 рр.), видавцем якої була М.І. Покровська, та «Союз женщин» (1907–1909 рр.) під керівництвом редактора-видавця М.О. Чехової. Журнали вели спеціальну рубрику, у якій друкувалися новини у сфері вищої жіночої освіти в Російській імперії та за кордоном, статті, присвячені питанням про допуск жінок в університети, біографії перших жінок із дипломами вищої школи, діячок на ниві просвітництва.

У Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. публіцистика на шпальтах преси відображала спектр громадської думки з проблеми вищої жіночої освіти. Досить часто звичний виклад поточних подій внутрішнього життя країни супроводжувався коротким коментарем і вважався публічним обговоренням питання,

достатньо значущим за впливом на освічені кола суспільства. В умовах цензури в досліджуваній період особливу увагу звертали на анонімні статті.

Матеріали з'їздів громадськості з питань освіти та становища жінок також допомагають вивчити порушену проблему. Варто виокремити Перший всеросійський жіночий з'їзд, що відбувся у грудні 1908 р., окрема секція якого була присвячена обговоренню питань жіночої освіти в Російській імперії та за кордоном³⁵. Черговим етапом публічного обговорення стала трибуна Першого всеросійського з'їзду з жіночої освіти (грудень 1912 – січень 1913 р.), де діяла окрема секція «Вища освіта»³⁶.

Важливу групу джерел становить спеціальна література з питань жіночої освіти. Відзначимо «Обзоры», «Исторические записки», «Сведения», присвячені історії становлення та діяльності окремих вищих жіночих курсів³⁷. Вони містять узагальнюючу інформацію про роботу навчальних закладів за певний період, статистичні дані щодо курсисток, професорсько-викладацького складу. У них відображена навчально-виховна та фінансово-господарська діяльність вищих жіночих курсів.

«Освітній бум» початку ХХ ст. у Російській імперії суттєво активізував випуск спеціальної літератури довідкового характеру для абітурієнток та слухачок вищих жіночих навчальних закладів³⁸. Такі видання містили інформацію про діючі в державі вищі жіночі

³⁵ Труды 1-го Всероссийского женского съезда при русском женском обществе, в Санкт-Петербурге 10-16 декабря 1908 года. – С.Пб., 1909.

³⁶ Труды I Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб., 1914-1915. – Т. 1-2.

³⁷ Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878-1882 гг.). – К., 1884; Высшие женские курсы в С.-Петербурге: Краткая историческая записка. – С.Пб., 1900; Высшие женские курсы в С.-Петербурге. Краткая историческая записка. 1878-1903. – С.Пб., 1903; Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878-1903. Очерки и материалы. – С.Пб., 1903; Краткий обзор истории и современного состояния женских курсов в г. Киеве. – К., 1914; Краткий обзор истории и современного состояния женских курсов в г. Киеве. – Саратов, 1915; Краткие сведения о медицинском отделении при высших женских курсах в г. Киеве за первые шесть лет его существования. 1907-1913 г. – К., 1913.

³⁸ Справочник по женскому образованию. Сборник правил и условий поступления в высшие женские учебные заведения на 1910-1911 год. – М., [1910]; Справочная книжка для слушательниц Санкт-Петербургских высших женских курсов 1911-1912 академический год. – С.Пб., 1911; Справочная книжка Московских высших женских курсов. – М., 1914; Учебные заведения. Список всех учебных заведений в России: высших, средних и низших с указанием условий приема, прохождения курса, программ и прав, предоставляемых окончившим в них курс. – М., [1910]; Все высшие женские учебные заведения в России. Необходимый справочник для женщин, стремящихся к высшему образованию. – М., 1916; Маевская М. Путь к свету и самостоятельности: Сборник программ всех высших учебных заведений, доступных женщинам. – М., 1916; Воротищев Н.Н. Полный сборник правил приема и программ высших, средних и низших, общеобразовательных, специальных и профессиональных учебных заведений России, мужских и женских, правительственных и частных. – Пг., 1915.

навчальні заклади, програми та умови навчання, порядок організації навчального процесу, наявність гуртожитків, можливість стипендіальної підтримки тощо.

Цінним джерелом довідково-інформаційного характеру є щорічник «Первый женский календарь» (1899–1915 рр.), що видавала П.М. Арія у Санкт-Петербурзі. На сторінках видання міститься ґрунтовна інформація про всі жіночі навчальні заклади в країні, їх програми, умови вступу. Чимало фактів подано про діяльність організацій жіночого руху, дипломованих випускниць вищої школи, правове становище жінок.

До цієї групи джерел належить і статистична література, що містить певні узагальнені відомості про вищу жіночу школу в Російській імперії³⁹. У цьому ряду відзначимо матеріали досліджень умов навчання та проживання курсисток, які було проведено на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах у 1909 та 1915 р.⁴⁰ Важливу інформаційну цінність мають матеріали опитувань гімназисток, що проводилися на початку ХХ ст. у різних містах держави⁴¹. Їх опрацювання було покладено в основу реконструкції світоглядних чинників, ціннісних орієнтирів, ідеалів, мрій жіночої молоді, що допомагає зрозуміти важливість у планах на майбутнє випускниць середньої школи такого складника, як вища освіта.

Останню видову групу формують джерела особистого походження – мемуари (щоденники, спогади) та приватне листування. При джерелознавчому аналізі цих матеріалів автор дотримувалася позиції пріоритетності для соціальної історії набутку, що виходить безпосередньо від людини, її дій, вчинків, думок та відчуттів, наприклад, перед законами, нормативно-розпорядчими документами, офіційним тлумаченням тих чи інших подій у пресі. Останні уособлюють собою «мову влади», особливий дискурс, який повинен бути перевірений на його відповідність історичним реаліям, засвідчений безпосередніми учасниками подій⁴². Саме тому під час

³⁹ Статистический ежегодник России за 1913 г. – С.Пб., 1914.

⁴⁰ Слушательницы Санкт-Петербургских высших женских (бестужевских) курсов по данным переписи анкеты, выполненной статистическим семинарием в ноябре 1909 г. – С.Пб., 1912; Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. – Пг., 1916.

⁴¹ Марков. О школьной молодежи (По данным одной анкеты) // Вестник воспитания. – 1913. – № 5–6; Ф. Идеалы гимназисток // Вестник воспитания. – 1914. – № 8; Рыбников Н. Идеалы гимназисток (Очерк по психологии юности). – М., 1916.

⁴² Проблемы источниковедения в историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М., 2000. – С. 85.

дослідження застосовувався принципово новий підхід до джерел особистого походження. Вони є, передусім, масовими джерелами, тобто такими, що сприяють соціальній ідентифікації індивідів та окресленню реальних їхніх проблем.

У сучасну епоху краху монодоктрини, коли помітно розширюються та урізноманітнюються методологічні пошуки істориків у результаті повернення вітчизняної науки в русло світового історіографічного процесу, складно вести мову про чітку визначеність із методичними засадами. Ідея багатшаровості минулого дозволяє припустити, що єдиної історії не існує, є лише множина окремих «історій». Тезу про те, що історичне знання єдине і має універсальний набір методів та інструментів пізнання, більшість наукового співтовариства відкинула. За сучасним істориком визнають право на особистий вибір як предмета дослідження, так і інтелектуального інструментарію⁴³.

Вихідним пунктом сучасне історіописання визначає вміння досліджувати людину в єдності її соціокультурних виявів, адекватним її часу та місцю. Досить слушно із цього приводу писав французький дослідник Л. Февр: «Існує тільки одна історія — історія Людини, і це історія в найбільш широкому сенсі слова»⁴⁴. З огляду на це в центрі уваги нашого дослідження опиняється індивід, але не сам по собі, а як елементарна клітинка живого суспільного організму, що постійно розвивається. На таких засадах відбувається аналіз різних суспільних інституцій, соціальних груп та їхньої ролі в становленні вищої жіночої школи в Російській імперії. У межах антропоцентричного підходу певним чином змінюється традиційне уявлення про історичне дослідження. Історія розгортається не зверху, через сприйняття «сильних світу цього» і не через офіційний дискурс, що уособлює «мову влади», а ніби «знизу» та «зсередини», починаючи з того, як складалося життя звичайних курсисток та їхніх родин в окреслений історичний період, які форми суспільного буття та зв'язку між ними та владними інституціями існували. Завдяки цьому автор демонструє, що сенс історії — це розгорнутий у часі та просторі сенс життя особистості.

Головним орієнтиром нинішньої історіографічної революції є прагнення до антропологізації історії, максимального насичення її

⁴³ Ретина Л.П. История исторического знания. — М., 2004. — С. 10.

⁴⁴ Февр Л. Бои за историю. — М., 1991. — С. 38.

людським змістом. Поряд із «зовнішнім описом» явищ минулого, яким він уявляється сучасному історику, що спирається на існуючі в наш час систему понять та класифікації, окреслюється людська особистість, її соціальний та природний світ. «Об'єктивний» образ історії узгоджується із «суб'єктивним» баченням світу людей минулих епох та усею складною системою символічного сприйняття тогочасної культурної дійсності. Самосвідомість людини, разом з уявою, ілюзіями та емоціями, набуває нового статусу в історичному дослідженні.

Переосмислення предмета дослідження на основі епістемологічних та методологічних принципів сучасного соціокультурного підходу, що спирається на альтернативи постмодерністського виклику, скеровує головну стратегію наукового пошуку на інтелектуальні процеси та діяльність у конкретно-історичному соціокультурному контексті.

Визнання можливості об'єктивного пізнання минулого дає право на застосування будь-яких методів, що направлені на це. Соціокультурну парадигму, у рамках якої здійснюється дослідження, сьогодні необхідно значно поповнити підходами і методами історії як наукової дисципліни, властивими історичному вивченню принципами, а також модифікувати вже використовувані методи, зокрема кількісні та комп'ютерні, відповідно до специфіки історичного пізнання.

Оскільки до останнього часу історичне пізнання базувалося переважно на «документованому» підході до минулого, то головним завданням істориків була інтерпретація «великих текстів». Такому підходу протистоїть сучасний варіант дослідницького пошуку як ідеї діалогу з минулим. Послуговуючись такою позицією, досліджуване джерело сприймали не тільки як документ, що несе безпосередню інформацію про минуле, але і як частину структурованої системи сенсів та міркувань, які поділяло багато представників. Відповідно, певним чином змінюються напрям пізнавальної активності та набір методологічного інструментарію. Виходили з того, що в усіх джерелах, зокрема наклепах, чутках та плітках, наявні зерна істини; ставилося завдання їх виявляти. Водночас інша розстановка акцентів у роботі з окремими групами джерел та їх переоцінка в контексті завдань соціокультурної історії не знімали з порядку денного критеріїв оцінювання історичних відомостей, що в них містяться, з точки зору оригінальності, достовірності, репрезентативності, доказовості, тобто всього, що було «напрацьовано» в рамках традиційного джерело-

знавства. Саме поєднання у практиці дослідження традиційних та нових підходів у роботі з джерелами стало найбільш надійним способом на шляху до відтворення історичної дійсності.

Історичний феномен може бути відтворений тільки через реконструкцію дій усіх його учасників. Застосовували метод мікроаналізу, що дає змогу розкрити суб'єктивний бік історичних процесів, чітко визначити в них роль людей. У ході дослідження не ставилося завдання показати значення якихось анонімних «суспільних сил» другої половини ХІХ — початку ХХ ст., а описати та проаналізувати участь у подіях конкретних людей чи груп, які є носіями певної культури, їхнє сприйняття подій. З огляду на це більше уваги акцентували на окремі ситуації, прагнули розкрити їх багатозначність, збудувати «силове поле» взаємозв'язків, що включає як структури, так і діючих осіб. Такий синтезований підхід осмислення макроісторії розвитку вищої жіночої освіти в Російській імперії за допомогою мікроаналізу життя окремих курсисток та їх родин був більш доцільним, на наш погляд, для реалізації дослідницьких завдань.

Розвиток історії ментальностей протягом ХХ ст. переконливо засвідчив, що соціально-історичне пізнання не повинне ігнорувати роль психологічного фактора в суспільному житті. Дослідження поведінкової активності людей передбачає окрему увагу до способів та засобів міжособистісного спілкування, що опосередковує всі рівні соціальної дійсності. Тому одним із головних завдань сучасного історичного дослідження є аналіз усіх можливих типів діалогу, у яких і виявляється культурний сенс суспільства. Задля пізнання особливостей мислення та емоцій людей ХІХ — початку ХХ ст. вивчався «культурний клімат» життєвого простору індивідів.

Заданою метою наукового пошуку стало виокремлення внутрішніх, прихованих мотивів людських дій. Методичним інструментарієм цього обрано опис, аналіз та інтерпретацію. Саме типовість, повторюваність, пересічність аналізованих текстів дає можливість вести мову про ментальні стереотипи⁴⁵. Публіцистичні тексти та художня література ХІХ — початку ХХ ст. являють собою Знак епохи, що їх породила, і дозволяють зануритися до того

⁴⁵ Могильнер М.Б. Художественный текст как носитель информации о ментальности и ценностных ориентациях общества // Историческая наука в меняющемся мире. — Казань, 1994. — Вып. 2. — С. 39.

семантичного пласту, що несе в собі залишки ментальності всіх учасників суспільного дискурсу. Аналіз текстів допоміг установити ціннісні орієнтири людей досліджуваної епохи. Разом з тим зверталася увага на проблему появи персонажів — носіїв сюжету. Важливим було встановити, чому окремі історичні події перетворилися в літературні сюжети, що найшли своїх читачів.

Рефлексія історика над своїм предметом та його творча робота мають особливі риси. Вони полягають у відновленні культурно-історичної, соціально-економічної цілісності, у яку закономірно буде покладено віднайдені факти. Тільки включившись у певну цілісність, факти набувають історичного сенсу та цінності. Задля цього дослідник має подумки зануритися в досліджуваний ним історичний світ — світ ідей, відносин, предметів та уявлень, щоб зрозуміти їх зсередини — їх сенс та цінність — неупереджено⁴⁶. Саме застосування методу розуміння в історичному дослідженні дозволило звільнитися від усталених стереотипів стосовно мотивів поведінки людей другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Сучасний історик бажає зрозуміти інших людей «зсередини», «пережити чуже життя». Дослідник потребує психологічних понять і теорій для пояснення розумової активності людей⁴⁷. Буденна мова зазвичай містить слова, якими індивід описує мотивації, почуття, підсвідомі прагнення тощо. Для дослідження щоденності курсисток спиралися на думку Ф. Броделя, що структури повсякденності — це все, із чого складається життя людини, включно з відповідними взаємовідносинами, бажаннями, ідеалами, цінностями та правилами, що регулюють індивідуальну та колективну поведінку. Такий підхід є виправданим, оскільки саме у просторово-часових структурах повсякденного життя реалізовувалися всі особисті проекти слухачької жіночої молоді.

Орієнтуючись на соціокультурний підхід, під час вивчення суспільної ситуації навколо інноваційної ідеї вищої жіночої освіти прагнули до відтворення дійсної поведінки тогочасних індивідів по відношенню один до одного в реальних ситуаціях. Допоміг реалізувати завдання аналіз конкретних казусів. Зокрема, у випадку розгляду справи про виділення державної субсидії міністром народної

⁴⁶ Метод исторической реконструкции в истории науки. — Ереван, 1990. — С. 67.

⁴⁷ Порк А.А. Историческое объяснение. Критический анализ немарксистских теорий. — Таллин, 1981. — С. 93.

освіти Д.А. Толстим на проект публічних університетських курсів у Санкт-Петербурзі зверталася увага на мотивацію такого рішення, способи реалізації в житті цієї особистістю власних інтенцій та вияв її індивідуальності. Незважаючи на те що казуальний підхід у соціальній історії має значення як «історія однієї події», майже кожна подія може бути трактована по-різному. Позаяк при формуванні історичної пам'яті головну роль відіграє не стільки сама подія, скільки уявлення про неї, смисловий образ, то для відмежування від міфів радянської історіографії та очищення фактів від легенд та нашарувань попередніх періодів застосування казуального підходу було виправданим.

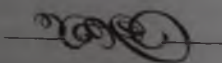
Теоретик «філософії життя» В. Дільтей вважав, що об'єктивний хід історичних подій можна зрозуміти лише осмислюючи духовне життя окремих індивідів, оскільки історія — це єднання багатьох окремих біографій тих, хто в ній бере участь. Така позиція є слушною. У фокусі біографічного підходу можна з'ясувати внутрішній світ людини, її емоційно-духовне життя, відносини з рідними та близькими в сім'ї та поза її межами. Біографічний метод у певному сенсі виявляється інверсією психоаналітичного підходу. У центрі цього дослідження опинилася нестандартна поведінка жіночої молоді, що виходила за межі усталених норм та соціально визнаних альтернативних моделей, дії, які передбачали вольові зусилля суб'єкта («нових жінок») у ситуації свідомого вибору. Біографічний підхід до конкретних доль слухачок вищої школи дав змогу яскраво виявити спектр та межі суспільних можливостей жінок другої половини ХІХ — початку ХХ ст. із характерною комбінацією соціальної та гендерної ієрархії. Проблема самоідентифікації курсисток, особистого інтересу, мотивації, індивідуального раціонального вибору та ініціативи допомагала віднайти відповідь на запитання: яким чином успадковані культурні традиції, звичаї та уявлення визначали поведінку людей у специфічних обставинах трансформації соціуму — і потребувала виходу на рівень макроаналізу індивідуальної діяльності.

В істориків завжди наявний класичний інструментарій дослідження. Це набір понять, різні техніки дослідження, методи виміру тощо. При вирішенні конкретної проблеми збору матеріалу для дослідження з історії вищої жіночої освіти використовувався перевірений часом історико-критичний метод відбору джерел. Ліквідувати наявні лакуни джерельної бази намагалися, застосовуючи

конструктивний момент історичної уяви, зокрема метод інтерполяції. Використання генетичного методу при вивченні питань вищої жіночої освіти дозволило встановити послідовність і зв'язок між фактами, виявити причинно-наслідкові зв'язки та закономірності розвитку. Широко застосовувався історико-порівняльний метод, зокрема, при вивченні становлення вищої жіночої школи в Російській імперії шукали аналогію розвитку цього процесу у Європі. У практиці дослідження розвитку вищої жіночої освіти використовувався і системно-структурний підхід, що уможливає поглиблений аналіз суспільно-історичних систем, розкриття внутрішніх механізмів їх функціонування та розвитку.

Характерною рисою сучасного розвитку науки є інтенсифікація та взаємопроникнення наукових дисциплін. Специфіка об'єкта дослідження — вища жіноча освіта в Російській імперії — зумовила широке застосування набору математико-статистичних методів. На противагу тривалим дискусіям навколо тези про «реакційність царизму» в культурно-освітній сфері подаються вивірені статистичні розрахунки, таблиці, узагальнюючі показники чисельності та динаміки контингенту курсисток, соціально-демографічні характеристики слугацького контингенту.

Таким чином, при підготовці роботи автор послуговувалася принципом адекватності пропонованих наукових підходів та методів об'єкту і предмету дослідження, а також використовуваним джерелам.

СУСПІЛЬСТВО В ОСЯГНЕННІ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ

1.1. Суспільні трансформації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як фактор емансипації жінок

Особливістю освіченого соціуму Російської імперії як окремого соціального організму, сформованого під впливом європейського Просвітництва та філософії раціоналізму, була помітна участь у ньому жінок, які не відігравали такої ролі у владних структурах та серед простого люду⁴⁸. Протягом ХVІІІ ст. створювалися передумови для самоствердження та розширення свободи «слабкої статі», а судження жіночого товариства значною мірою позначалося на формуванні громадської думки («думки світу»), що стало ознакою поступового підвищення ролі «другої половини людства» спочатку серед привілейованих прошарків, пізніше — у ширшому культурному просторі. Жінки для люб'язних, витончених, напудрених кавалерів цього часу стали кумирами, проте споглядали вони на них як на гарненьких лялечок чи чарівних легкокрилих метеликів. Будь-який інший погляд на представниць «слабкої статі» вважали порожньою сентиментальністю та філософствуванням.

Водночас серед основних ціннісних орієнтирів виокремлюється прагнення до ствердження власного «Я», а ідеалом стала особистість, сенсом життя якої була самореалізація, прагнення досягти чогось та залишити пам'ять про себе⁴⁹. На початку ХІХ ст. жінки почали

⁴⁸ Просул В.Я. Русское общество ХVІІІ–ХІХ веков. Традиции и новации. – М., 2003. – С. 6.

⁴⁹ Креленко Н.С. Личность в контексте эпохи. казус Марии Башкирцевой // АДАМ И ЕВА. Альманах гендерной истории / Под ред. Л.П. Репиной. – М., 2005. – № 9 – С. 141.